

УДК 37.013.42

**ПРОГРАМА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ
СІМЕЙ, ЩО ВИХОВУЮТЬ ДІТЕЙ З ПРОБЛЕМАМИ
ЗДОРОВ'Я, ЯК ЗАСІБ РОЗБУДОВИ ІНКЛЮЗИВНОГО
СУСПІЛЬСТВА**

Рассказова О.І.

*Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна
академія» Харківської обласної ради*

Авторка обґрунтовує комплексно-цільову програму соціально-педагогічної підтримки сімей, які виховують дітей, що страждають на хронічні захворювання різної етіології; програма спрямована на допомогу батькам у забезпеченні компенсаторного фізичного та психічного розвитку дітей у родині, що максимально сприяє відновленню здоров'я дитини, її освітній та соціальній інклюзії.

Автором представлено обоснование комплексно-целевой программы социально-педагогической поддержки семей, воспитывающих детей с хроническими заболеваниями различной этиологии; программа направлена на помощь родителям в обеспечении компенсаторного физического и психического развития детей в семье, максимально способствующего восстановлению здоровья ребенка, его образовательной и социальной инклюзии.

The author has provided justification for the complex target program of social and educational support for families raising children with chronic diseases of various etiologies, the program aims to assist parents in providing compensatory physical and mental development of children in the family, the most conducive to the restoration of health of the child's educational and social inclusion.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку суспільства, пов'язаний з розповсюдженням такої соціальної проблеми, як дезадаптація дітей та підлітків, викликана незадовільним станом їх здоров'я. За даними щорічного аналізу стану здоров'я підростаючого покоління та результатів профілактичних оглядів лікувально-профілактичних закладів м. Харкова та області, захворюваність дітей усіх вікових груп має стійку тенденцію до зростання, як в цілому по області, так і у більшості районів. Вражає динаміка зростання показників поширеності всіх захворювань дітей у віці 0-14 років, що за найближчі три роки склала 24%, а за сім років у сукупності – 52%. Найбільшого зростання набули показники поширеності у дітей хвороб крові та кровотворних органів, ендокринної системи, новоутворень, хвороб нервової системи, системи кровообігу та органів травлення.

Відзначається не тільки погіршення стану здоров'я дітей та підлітків, а й зростання рівня хронізації дитячих захворювань, що призводить до інвалідизації значної частини населення. При загальному інтересі держави до проблем дітей-інвалідів, питання реабілітації і соціальної адаптації хронічно хворих дітей не тільки не вирішуються, а й не обговорюються, надто повільно розробляються засоби соціально-педагогічної та медико-психологічної роботи з ними, не існує центрів допомоги таким дітям та їхнім сім'ям. З проблемами адаптації хронічно хворої дитини у суспільство, підготовки її до життя стикається, насамперед, сім'я, яка сьогодні не має належної підтримки з боку держави. На нашу думку, часто саме неспроможність сім'ї грамотно вирішити ці проблеми викликає погіршення стану дитини, сприяє виникненню у неї психолого-педагогічних обмежень та може призвести до її інвалідизації з подальшим її виокремленням з суспільного життя.

На особливу увагу та непокоєння заслуговують сім'ї, де виховується дитина, що страждає на психічне захворювання. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, у світі більш ніж 10% дітей мають один чи декілька психічних ті поведінкових розладів. Близько 60 000 соціально дезадаптованих дітей в Україні складають інваліди віком до 16 років, інвалідність яких пов'язана з патологією нервової системи та розладами психіки та поведінки. Наявність у дитини психічних та поведінкових розладів висуває перед батьками низку підвище-

них вимог, вносить суттєві зміни у життя сім'ї, що негативно впливає на психічне здоров'я та якість життя усіх її членів.

Мета (цілі) дослідження. Метою статі є теоретико-методичне обґрунтування комплексно-цільової програми соціально-педагогічної підтримки сім'ї, що виховує дитину з проблемами здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначимо, що питання взаємовпливу сімейного середовища та стану здоров'я дитини розглядалися вченими у психолого-педагогічному аспекті (В. Бойко, Н. Машченко, Л. Никитина, А. Фонарев та ін.), їх торкалися дослідники й у соціально-педагогічних працях (О. Рассказова, І. Трубавіна та ін.). Досліджується також медико-психологічний аспект згаданого питання (Н. Амосов, В. Батков, С. Сазонов та ін.). Аналіз праць вчених свідчить, що сім'ї, які виховують хвору дитину, вимагають пильної уваги з боку держави та громадськості, підтримки і допомоги соціальних служб, медико-реабілітаційних закладів, громадських організацій тощо. Проте, дієві механізми комплексної суспільної та фахової роботи з сім'ями цієї категорії ще не було розроблено.

У цілому, можемо зробити висновок, що на тлі високої поширеності захворюваності дітей, що відзначається сьогодні, у цілому, в Україні, і, зокрема, у Харкові та області, особливого значення набувають питання дослідження сімей, де є хвора дитина, розробки та реалізації засобів їх соціально-педагогічної підтримки. Саме цим, недостатньо розробленим у теоретичному, методичному та практичному аспектах, питанням присвячена стаття.

Основний матеріал і результати дослідження. Кожен із батьків прагне, щоб дитина виросла фізично і психічно здоровою. При вирішенні цього завдання їм часто, окрім батьківських, доводиться виконувати функції старших друзів і вчителів, психолога та лікаря, довідкового бюро і «швидкої допомоги». Можна сміливо стверджувати, що сім'я – середовище, що безпосередньо впливає на стан здоров'я дитини, визначає напрям її психічного та фізичного розвитку, батьки є одним з основних джерел інформації щодо здорового способу життя для дітей та підлітків. Очевидно, що сім'я має двосторонній вплив на здоров'я дитини. З одного боку, сім'я виступає як захисний чинник, що перешкоджає появі та розвитку у дитини різноманітних захворювань,

з іншого – як особливий чинник, який може негативно вплинути на особистість дитини, стимулює розвиток у неї шкідливих звичок, пригнічує самостійність, знижує самооцінку, гальмує процес входження у суспільство.

Особливого значення вплив сім'ї набуває тоді, коли дитина знаходиться у проблемному стані, зокрема, має хронічні захворювання, які перешкоджають нормальній адаптації її до суспільства, повноцінному розвитку та самореалізації. Часто саме неспроможність батьків допомогти дитині подолати численні проблеми, пов'язані з її психофізіологічним станом, призводить до втрати можливості відновлення здоров'я та розвитку дитини, до її інвалідизації та необхідності навчання і виховання у спеціальному закладі освіти та реабілітації. Такі сім'ї, яких, виходячи з даних статистики про стан здоров'я дітей, сьогодні чимало, потребують дієвої соціально-педагогічної підтримки для забезпечення нормального фізичного та психічного розвитку дітей, для створення середовища, що максимально сприяє відновленню здоров'я дитини, компенсації проблем її розвитку.

Соціальна допомога (підтримка) розглядається у соціально-педагогічній літературі [1] як система заходів суб'єкта соціально-педагогічної роботи, спрямована на вирішення проблем осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах шляхом надання їм допомоги чи необхідних видів соціальних послуг. На відміну від безпосередньої допомоги (нагодувати, одягнути тощо) соціальна допомога виявляється як допомога з метою вироблення навичок самопомоги. Вона передбачає, що особистість сама навчиться допомагати собі розв'язуючи численні проблеми, і долати труднощі та невдачі в житті, зміцнювати свій дух [1]. Соціальна допомога – ланка системи гарантованого державою рівня матеріального забезпечення дітей і молоді та сімей з урахуванням їх матеріального та фізичного стану, складу сім'ї, віку, здоров'я, участі в суспільному житті, виробництві.

Зрозуміло, що сім'я, яка виховує двору дитину, є складним багатоаспектним об'єктом соціально-педагогічної допомоги і вирішувати її проблеми має не один, навіть досвідчений фахівець, а колектив спеціалістів різних галузей. Тому, розроблена нами програма соціально-педагогічної підтримки сімей передбачає залучення таких фахівців:

адміністрація соціальної служби, соціальний педагог, психолог, медичний працівник, фахівець з корекційної педагогіки, юрист, економіст, ігротерапевти, вихователі, вчителі. Перелік фахівців може бути доповнений у залежності від розширення кола проблем, вирішення яких потребує та чи інша сім'я.

Основна мета програми – допомога сім'ям, що виховують дітей з проблемами здоров'я, у створенні середовища максимально сприятливого для нормального розвитку, виховання, освіти дитини, відновлення та збереження її здоров'я.

Завдання:

1. Зосередження інформації щодо впливу захворювання дитини на загальний стан сім'ї, де вона виховується, зокрема – відносини між батьками, ставлення до дитини, матеріальний та психологічний стан членів сім'ї, взаємодію з оточенням тощо. Визначення соціально-педагогічних проблем дитини, що має вади здоров'я, та її родини.

2. Індивідуальний відбір та реалізація змісту і засобів соціально-педагогічної підтримки кожної конкретної сім'ї, де виховується хвора дитина.

3. Стимулювання розвитку самосвідомості та педагогічної грамотності сімей, що виховують хворих дітей, шляхом посилення взаємодії між ними та фахівцями – медиками, педагогами, дефектологами, соціальними педагогами, психологами, а також волонтерами, не байдужою студентською молоддю, широкими колами громадськості.

Соціально-педагогічна підтримка має реалізовуватися у трьох напрямках: використання індивідуальних особливостей сім'ї, яка виховує хворого підлітка, як основи інтеграції зусиль соціального педагога, психолого-педагогічного колективу, медичних працівників та інших фахівців; створення сприятливого соціально-виховного мікросередовища у сім'ї, яка виховує хворого підлітка; організація і координація взаємодії сім'ї з різними фахівцями та соціальними інститутами макросередовища.

Реалізується проект через створення на базі соціальної служби консультативного центру соціально-педагогічної допомоги сім'ям, що виховують дітей з проблемами здоров'я, такими шляхами:

- Загальне планування роботи та підготовка персоналу консультативного центру, зокрема соціального педагога, до індивідуального планування соціально-педагогічної підтримки сім'ї; залучення до співробітництва та підготовка медичного працівника, психолога, спеціаліста з корекційної педагогіки, вчителів, батьків хворої дитини.
- Поєднання та спрямування зусиль різних фахівців на підготовку до впровадження програми соціально-педагогічної підтримки сімей, які виховують хвору дитину.
- Комплексне вивчення індивідуальних особливостей дитини для виявлення стану її фізичного, психічного, соціального здоров'я, дослідження емоційного стану членів сім'ї, типу реакції батьків на захворювання дитини та ін.
- Створення умов для реалізації спільної взаємодії всіх учасників соціально-педагогічної підтримки сім'ї, яка виховує хвору дитину.
- Оптимальна організація діяльності фахівців щодо спрямування зусиль членів сім'ї на створення сприятливого для розвитку дитини збагаченого соціально-виховного мікросередовища.
- Організація заходів, спрямованих на координацію взаємодії сім'ї, яка виховує хвору дитину та різних інститутів макросередовища (медичних закладів, соціальних служб, освітніх закладів, закладів сфери дозвілля та ін.).
- Покрокова оцінка результатів реалізації програми соціально-педагогічної підтримки сім'ї на основі інтеграції зусиль соціального педагога, психолого-педагогічного колективу, медичних працівників, ефективності заходів зі створення сприятливого соціально-виховного мікросередовища у сім'ї, яка виховує хвору дитину. Виявлення якісних змін у процесі взаємодії дітей та їхніх батьків із макросередовищем, і внесення коректив в окремі питання.
- Формування банку даних щодо сімей, які виховують хворих дітей. Підведення підсумків роботи.

Вважаємо за необхідне навести деякі методики, які дозволяють фахівцям різних галузей, батькам та дітям успішно взаємодіяти у ході виконання роботи.

Зрозуміло, що комплексну соціально-педагогічну підтримку сімей, що виховують хвору дитину, необхідно розпочинати з планування спільних дій різних фахівців задля створення єдиної комплексно-цільової програми. Цей складний процес передбачає взаємне узгодження думок осіб, що мають відмінну фахову освіту, різний світогляд, життєвий та професійний досвід, застосовують різні підходи до аналізу та вирішення однакових ситуацій. Це разом з незаперечними плюсами дає й один великий мінус – неможливість спільно працювати та взаємодіяти в умовах неузгодженості професійних відносин, взаємної конкуренції. Саме тому, загальне планування роботи та підготовка персоналу консультативного центру спрямовані на упорядкування дій різних фахівців, та відбуваються за допомогою таких методик: «Мозковий штурм», гра «Банк цікавих ідей», ситуаційний аналіз тощо. Крім того, створення умов для реалізації спільної взаємодії всіх учасників соціально-педагогічної підтримки сім'ї, яка виховує хвору дитину здійснюється через постійне проведення у ході роботи семінарів-практикумів, майстер-класів, конференцій, «круглих столів», диспутів, обговорень, взаємних консультацій, методу аналізу «кейсів» тощо

Зупинимося на методиці проведення деяких з них. Серед організаційних форм, які потребують певного розумового напруження і вербальної взаємодії фахівців – гра «Банк цікавих ідей». Ця, широко відома у педагогіці, гра здобуває нового змістового навантаження у межах реалізації програми. Фахівці розподіляються на команди, яким дається завдання, пов'язане з плануванням подальшої діяльності, протягом 5-10 хвилин вони повинні генерувати якомога більше цікавих та оригінальних ідей. Оцінюється кількість ідей, їхня оригінальність, доцільність, незвичність, гумористичність. Ефект посилення міжособистісної взаємодії фахівців досягається повною заборонаю критичних зауважень, свободою висловлювань, стимулюванням гумору та жартів.

Серед інших доцільних у роботі з сім'ями заходів також відзначимо: театралізований показ ситуацій; вивчення проблемних ситуацій; розв'язання проблемної ситуації; планування низки

соціально-терапевтичних ситуацій; метод «кейсів»; взаємні консультації тощо.

Здійснення соціально-педагогічної допомоги певній соціальній групі завжди відбувається в умовах конкретного суспільства, в залежності від наявної ситуації. Тому, така діяльність має спиратися на виявлення (діагностування) проблем клієнтів та їх структурування [1]. У ході соціально-педагогічної підтримки ми маємо, насамперед, виявити та узагальнити проблеми сімей, розробити і експериментально перевірити зміст та засоби соціально-педагогічної підтримки сім'ї у створенні середовища максимально сприятливого для розвитку дитини з проблемами здоров'я. Задля цього необхідно використовувати відповідні методики: спостереження за поведінкою батьків та дитини підчас консультативного прийому (соціальний педагог, психолог), бесіда з батьками та, за можливістю, з дитиною щодо проблем, переживань, ускладнень (соціальний педагог, психолог), адаптаційні ігри (соціальний педагог, ігротерапевт), проєктивні психологічні методики: «Будинок, дерево, людина», «Малюнок сім'ї», «Людина під дощем» та ін. (психолог), тести на визначення рівня тривожності, соціальної адаптованості, самооцінки, батьківського ставлення тощо (психолог). Комплекс зазначених методик, хоча і виконує спільну мету – вивчення особистості дитини, встановлення стану її фізичного, психічного, соціального здоров'я, дослідження емоційного стану членів сім'ї, типу реакції батьків на захворювання дитини – обирається індивідуально в залежності від віку, рівня розвитку та характеру захворювання дитини, потреб та особливостей її сім'ї.

Відзначимо також, що у роботі є доцільним такої інструментарій: план спостереження за поведінкою батьків та дитини підчас консультативного прийому; план бесіди з батьками та, за можливістю, з дитиною щодо проблем, переживань, ускладнень; адаптаційні ігри; тест батьківського ставлення та багато іншого.

Організуючі роботу з батьками, що виховують хвору дитину, необхідно пам'ятати, що вони постійно стикаються зі складними психологічними та соціальними проблемами, мають вирішувати виховні завдання чи виконувати медичні функції. Підвищення виховних та компенсаторних можливостей сім'ї можна досягнути за допомогою залу-

чення батьків до семінарів, тренінгів, занять з колекційної педагогіки, рольових ігор, консультацій та ін.

Крім зазначеного, деякі автори [2], відзначають ефективність та пропонують деякі усвідомлені кроки щодо розвитку еластичності сімей, що виховують дітей з проблемами здоров'я та розвитку.

У практичних рекомендаціях, підготовлених американською асоціацією психологів [2], говориться про те, що еластичність – це індивідуальний шлях справлятися зі стресовими ситуаціями, що включає опанування певними способами подолання травматичних подій. Еластичність – це здатність успішної адаптації у стресових, небезпечних умовах, умовах трагедій, погроз, сімейних, фінансових проблем, проблем із здоров'ям чи роботою.

Сприяє еластичності сукупність наступних чинників:

- турбота й співчуття в родині та поза сімейними відносинами. Відносини, що забезпечують любов і довіру – це головний чинник підтримки еластичності;
- побудова реалістичних планів і заходів для їх здійснення;
- впевненість у своїх силах і здібностях;
- здатність налагоджувати міжособистісні стосунки і вирішувати комунікативні проблеми;
- можливість керувати сильними емоціями й імпульсами.

Розвивати еластичність здатна кожна людина. Це рекомендується робити до травматичних подій, під час їхнього впливу та після них. Процес розвитку еластичності є індивідуальним. Те, що спрацьовує для однієї людини, не спрацьовує для іншої. Індивідуальний шлях розвитку еластичності обумовлюється також культурною розмаїтістю. Хтось може знаходити порятунок в емоційній підтримці своєї родини й друзів, хтось – у регуляції станів, хтось – у когнітивній переструктуризації травматичної події тощо.

Еластичність починає розвиватися коли людина:

1. Вірить у свою здатність справлятися з травматичними подіями власного життя.
2. Підтримує емоційні й інструментальні зв'язки з навколишніми і приймає їхню підтримку.

3. Уникає згадувати про те, що трапилося, дивитися телепередачі про ці події.

4. Приймає травматичну подію як частину життєвого досвіду, що сам по собі не може бути змінений.

5. Ставить реалістичні цілі, реалістичні плани і досягає їх.

6. Дивиться на речі оптимістично в широкій перспективі.

Це – базові умови еластичності.

Наведемо узагальнені правила розвитку еластичності.

Підтримуйте зв'язки з іншими. Добрі стосунки з членами родини, друзями та іншими людьми мають дуже велике значення. Приймайте допомогу й підтримку від тих, хто про вас піклується. Допомога іншим, коли їм важко, також приносить користь тому, хто допомагає.

Уникайте бачити кризи як нерозв'язані проблеми. Дивіться на події у перспективі. Ви не можете змінити те, що такі події трапляються, але ви можете змінити те, як ви інтерпретуєте ці події і реагуєте на них. Спробуйте вийти за межі сьогодення і подивитися на майбутні події у перспективі. Пам'ятайте, що травматичні події закінчуються й обставини можуть зрештою, покращитися. Навіть при виникненні дуже хворобливих подій, розглядайте ситуацію в більш широкому контексті і довгостроковій перспективі. Уникайте висмикувати цей випадок з усіх подій. Відзначте будь-які думки, відчуття, до яких полегшують стан у важких ситуаціях.

Приймайте будь-які несприятливі зміни як частину життя. Певні цілі не можуть бути досяжними в результаті несприятливих подій. Прийняття обставин, які не можуть бути змінені, допомагає сфокусуватися на обставинах, що можуть бути скеровані.

Організація часу для досягнення своїх цілей. Створіть реалістичні цілі. Зробіть якийсь дріб'язок, що наближає Вас до мети. Робіть щодня по дріб'язку, який наближає вас до ваших цілей. Йдучи в ногу зі своїми щоденними планами ви забезпечуєте почуття стійкості, коли все навколо здається хаотичним. Складання таких щоденних планів може заспокоїти навіть дітей. Визначте час для їжі, роботи, фізичних вправ і відпочинку. Основний час приділяйте захопленням, якими ви насолоджуєтеся. Це дозволить залишатися збалансованим і легше переборювати напружені події.

Відпочивайте від новин, зв'язаних із травматичними подіями. Занадто багато новин можуть розвинути занепокоєння. Витрачайте на новини не більш однієї години в день. Не дивіться і не слухайте новини перед сном.

Активно дійте. Дійте активно в несприятливих ситуаціях наскільки Ви можете.

Майте план на випадок непередбаченої небезпечної ситуації. Такий план зробить вас підготовленим до несподіваних подій.

Підготуйте комплект безпеки. Ви повинні мати комплект, у який включите ті речі, з якими комфортно, зручно й безпечно. Наприклад, улюблена книга, чи журнал, улюблені речі.

Згадаєте способи, за допомогою яких ви переборювали важкі ситуації, наприклад, смерть близької людини чи розлучення, основну хворобу.

Підтримуйте оптимізм і позитивні погляди на життя. Оптимістична й позитивна точка зору дозволяє вам бачити приємні речі у вашому житті, наприклад, добре здоров'я, комфортабельний будинок, міцна дружба тощо. Намагайтеся мати упевнений і оптимістичний вигляд. Створюючи впевненість у здатності вирішувати проблеми і довіряти допомозі своєї внутрішньої мудрості тіла ви розвиваєте еластичність.

Відкривайте в собі нові можливості. Люди часто можуть довідатися щось нове про себе і відкривають, що вони стали більш зрілими в певному відношенні. Це результат їхньої боротьби з важким стресом. Багато людей, які відчували важкий стрес, усвідомлювали, що вони стали сильніше, стійкіше, самостійніше ніж раніш. Це неоціненний досвід для розвитку еластичності.

Подбайте про себе самі. Зверніть увагу на ваші власні потреби й почуття. Займіться діяльністю, якою Ви насолоджуєтесь. Виконуйте фізичні вправи. Піклуючись про себе самі, ви тримаєте свій розум і тіло в готовності мати справу із ситуаціями, які вимагають еластичності.

Аналізуйте минулий досвід подолання важких ситуацій. Це рекомендується робити, відповідаючи на наступні питання:

- Які події були найнапруженішими для мене?
- Як ці події звичайно, впливали на мене?

- Чи вважаю я корисним думати про значимих людей, коли Я стурбований?
- Чого Я досяг, проходячи через травматичний чи напружений досвід?
- Що Я довідався про себе і взаємодію з іншими людьми протягом важкого часу?
- Чи може це бути корисним для мене, щоб допомагати ще кому-небудь проходити через аналогічний досвід?
- Чи маю Я здатність переборювати важкі перешкоди?
- Що допомогло мені усвідомити майбутні перспективи?

Знання місць, де можна отримати допомогу. Розвиток еластичності припускає знання тих місць, де можна одержати допомогу, на випадок, коли Вам буде бракувати особистісних ресурсів. Це: допомога груп підтримки, звертання до літератури, інтернет-ресурсів, звертання до психолога чи психотерапевта.

Отже, у такий спосіб кожна людина може розвинути еластичність, яка включає поведінку, думки й дії, зв'язані з управлінням напруженими ситуаціями та стресовими станами [2]. Особливо актуальним це є для батьків дітей з особливостями здоров'я та розвитку.

У цілому, кінцевим продуктом реалізації наведеної вище програми має стати теоретично обґрунтована, методично розроблена та практично апробована технологія соціально-педагогічної підтримки сім'ї, де є хвора дитина, представлена у вигляді відповідної комплексно-цільової програми роботи консультативного центру, методичних рекомендацій, звітів фахівців тощо. Апробація цієї технології в ході реалізації проекту дозволить здійснити соціально-педагогічну підтримку сімей шляхом інтеграції зусиль різних фахівців та актуалізації активності самої родини, її найближчого оточення та широких кіл громадськості. У результаті: буде зібрано надійну інформацію про стан та проблеми сімей, що виховують хворих дітей, які будуть пом'якшені у ході консультативної роботи з родиною; серед батьків буде популяризовано педагогічні, психологічні, соціально-педагогічні знання, що дозволять їм корегувати стан дитини та сприяти її розвитку, до вирішення проблеми будуть залучені широкі кола громадськості та волонтерські сили,

результативність розробленої технології буде підлягати аналізу та корекції на кожному етапі її реалізації.

У подальшому апробована програма може бути використана при організації допомоги сім'ям у соціальних службах, центрах соціальної допомоги, закладах освіти. Широке застосування такої технології у перспективі має пом'якшити проблеми сімей, що виховують хворих дітей, сприяти збереженню та відновленню здоров'я дітей в родині.

Висновки. Таким чином, в Україні існує велика кількість дітей, стан здоров'я яких потребує особливого свідомого піклування з боку сім'ї, змінює процес її функціонування та вимагає впровадження спеціальних корегуючих заходів щодо посилення виховної та реабілітаційної функції сім'ї.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль Л.Г. Социальная педагогика / Социальная работа: навч. посібник //Л.Г. Коваль, І.Д. Зверева, С.Р. Хлебик. – К.: ІЗМН, 1997. – 392 с.
2. Розов В.И. Адаптивные способности человека в условиях травматического стресса: обзор современных исследований ученых США / В.И. Розов // Социальная психология. – М., 2006. – № 3 (17). – С. 108-120.